

Лада Стевановић

Етнографски институт САНУ, Београд
lada.stevanovic@ei.sanu.ac.rs

Род и ред. Родни режими у култури – кроз историју и данас¹

Тема овог броја доноси шест радова посвећених истраживањима рода у оквиру етнологије и антропологије, али и ширем интердисциплинарном оквиру. Ова интердисциплинарна испреплетаност представља особеност која се везује за женске и родне студије, па се у самом уводу осврћем и на појављивање ових тема како у дисциплинарним оквирима етнологије и антропологије у домаћој науци, тако и шире у оквиру развоја домаћих школа и часописа који се баве родом. Радови доносе разнорodne теме: како је током развоја изучавања рода у хрватској етнологији дошло до јавне злоупотребе ове аналитичке категорије, која је добила ознаку идеологије; стварање дискурса о родној идеологији; истраживање структурног и непрепознатљивог насиља посредством интервјуа са затвореницама; студије случаја о мултимедијалним уметницима и трансжанровском субверзивном деловању у оквирима моде; проблеми сексуалности и репродуктивног здравља жена у југословенском социјалистичком друштву, које је спроводило еманципаторске стратегије, са једне стране, а са друге остајало још дубоко патријархално; и рад о женском наследном праву у османско доба на Централном Балкану, које, као и претходни рад, указује на дискрепанције између норме и живљене праксе.

Кључне речи: род, антропологија, етнологија, женске студије, интердисциплинарност

Gender and Order. Gender Regimes in Culture – Today and through History

The theme of the volume brings six papers devoted to the research of gender in the frame of ethnology and anthropology, but also in the wider interdisciplinary frame. This interdisciplinary intertwinement represents characteristic that is related to the gender and women studies, so I turn also to the appearance of these topics in the local frame of ethnology and anthropology, but also in the wider context of the development of schools and academic periodicals that deal with gender. The papers bring various researches and topics: the research of gender in Croatian ethnology and creation of analytical category that was abused and termed *ideology*; the creation of discourse about gender ideology; research about artists who act subversively through anti-fashion transgenre; problems of sexuality and reproductive rights of women in the socialist Yugoslavia that was influenced by

¹ Текст је резултат рада на пројекту 177026 *Културно наслеђе и идентитет* који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

emancipatory strategies on one hand, and deep patriarchal norms on the other; paper about women's law of inheritance in Central Balkans in Osman times, that the same as the former paper, points to the discrepancy between norm and practice.

Key words: gender, anthropology, ethnology, women studies, interdisciplinarity

Проучавање рода, родних идентитета, законских оквира и обичајног права у вези са родним односима, као и живих пракси у тим односима, широко је и узбудљиво академско поље. У том оквиру, сваки појединачни истраживачки подухват пружа комплексне и слојевите увиде, проистекле из честе дискрепанције прописа и живљеног искуства. У том смислу, истраживања патријархата неретко су пуна обрта и неочекиваних увида, разоткривајући како просторе женске моћи и могућности њиховог деловања, тако и механизме контроле женске самосталности и слободе.

Иако су жене за последњих сто година оствариле многа права која раније нису имале, ипак нема спора о томе да је жена Друго, како на Балкану тако и у практично читавом савременом глобалном свету. Па ипак, свако доба, контекст и простор носе одређене специфичности, а антропологија је несумњиво једна од првих хуманистичких дисциплина која је детектовала разлике у нормираним родним друштвеним улогама и правима, препознавши род као аналитичку категорију. Важно је нагласити да захваљујући феминистичкој теорији, истраживања рода и интересовање за жене надалеко превазилазе оно што је антропологија започела (Ivanović 2003, 387). С тим у вези, етнологија и антропологија свакако нису једине дисциплине које се баве родом, већ је и сам овај концепт, посредством феминистичких теорија ушао у различите друштвене и хуманистичке дисциплине – појединачно, а још чешће преплитањем, уводећи интердисциплинарни приступ.²

Сматра се да је кључни подстицај истраживању рода као аналитичке категорије и успостављање контакта са западним феминисткињама, те упознавање са феминистичким теоријама Другог таласа у другој половини XX века, дала међународна конференција *Друг-ца Жена* одржана 1978. у СКЦ-у у Београду (Malešević 2017, 302–307). За домаћу етнологију и антропологију било је такође значајно објављивање зборника *Антропологија жене* 1983. (Parić, Sklevicky)³, као и саветовање *Жена и култура* које је 1985. организовало Етнолошко друштво Србије.⁴ У оквиру саме дисциплине,

² Феминистичке идеје се и на нашим просторима појављују се и развијају још у другој половини XIX века, а зачетницом феминистичке мисли сматра се Драга Дејановић (Zaharijević & Lončarević 2019, 9).

³ Друго издање овог зборника који представља преводе антрополошких текстова, поред драгоценог предговора уредница Лидије Склевицки и Жаране Папић, пропраћено је и поговором Зорице Ивановић, у коме ауторка преиспитује питање пола, рода, родних односа и жене кроз историју антрополошких теорија до данас, као и допринос ових теорија самој дисциплини. (Ivanović 2003, 381–435)

⁴ Радови са овог скупа објављени су у часопису *Етнолошке свеске* 1985, 6. О

почетни импулс и најзначајнији допринос истраживању рода и у Етнографском институту дала је Мирослава Малешевић (2004, 2007). Поред тога, овом темом систематски се баве Лидија Радловић (2009, 2017), Зорица Ивановић (2003, 2017), Лада Стевановић (2009) итд.⁵

Као и на бројним другим факултетима и у институтима, и на катедри за етнологију и антропологију Филозофског факултета Београдског универзитета појављују се теме рода углавном као резултат појединачних напора. Осим у магистарским и докторским радовима, ове теме су на катедри заступљене у оквиру предмета: Национална етнологија: религија и род и Антропологија рода и сродства. Међутим, ако посматрамо шири образовни контекст изучавања жена, рода (чија се перформативна концептуализација удаљила од првобитне бинарне утемељености као опозиције природном полу) и феминистичких теорија, важно је споменути да на Факултету политичких наука у Београду од 1997. године Центар за женске студије организује једногодишње специјалистичке студије које су у првој фази (1991–1997) функционисале ванинституционално.⁶ У Новом Саду, у оквиру Универзитета, тј. Асоцијације центра за интердисциплинарне и мултидисциплинарне студије и истраживања (АЦИМСИ) од 2003. године постоји Центар за родне студије са докторским програмом. У истом граду је 1997. године основано удружење грађана под називом Женске студије и истраживања, које организује едукативне и истраживачке пројекте у оквиру којих Свенка Савић са сарадницама интензивно ради на реконструисању женских историја сакупљањем животних прича (Dabižinović 2018, 55–56).⁷

У доба када је београдски Центар за женске студије и комуникације имао ванинституционални статус, одржавала се летња школа поезије и теорије коју је водила Дубравка Ђурић, али је након уласка Центра на Београдски универзитет (Факултет политичких наука) ова школа наставила са радом у оквиру Асоцијације за женску иницијативу под називом Ажинова школа поезије и теорије. Читајући радикалне песничке праксе и теорије,

истраживањима рода у домаћој етнологији и антропологији види детаљније одредницу *Род и пол* Мирославе Малешевић у лексикону Етнологија и антропологија 2017.

⁵ Моја истраживања антропологије рода одвијала су се под менторством Светлане Слапшак, у оквиру студија антропологије античких светова и антропологије балканских жена, које је Светлана Слапшак предавала на докторским програмима Факултета за постдипломске студије Institutum Studiorum Humanitatis у Љубљани. О методологији студија балканских жена бића више речи у приказу књиге *Род и Балкан* (Matešić & Slapšak 2018).

⁶ Поред едукативног и истраживачког програма, Центар за женске студије има богату издавачку делатност.

О часописима ће бити речи касније, а све о едицији књига *Род и култура* може се видети на <https://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/rod-i-kultura>.

⁷ Богато издаваштво Центра може се видети на http://www.zenskestudije.org.rs/02_izdavastvo/knjige.html. Два главна пројекта у оквиру ЖИС-а, у оквиру којих су и публиковане књиге, јесу *Животне приче жена у Војводини* (води Свенка Савић) и *Знамените жене Новог Сада* (води Гордана Стојаковић).

младе песникиње су у експерименталној хибридној пракси стварале поезију мимо националног доминантног канона (Ђурић 2010, 53–56). Ова нетипична школа не само да је полазнице упознавала са феминистичком и критичком теоријом, авангардном и неованагардном поезијом, већ је и функционисала као нехијерархијски простор и кружок, остварујући на различитим нивоима управо оне друштвене праксе које феминистичка критика осветљава и настоји да превазиђе – одбацујући моћ и хијерархију – како у друштву, тако и у уметничким канонима и академији. Песникиње ове школе су, осим у збиркама поезије, објављивале и у часопису *ПроФемина* (1994–2011), посвећеном, поред женске књижевности, и теоријским текстовима, који су у фокусу и периодичних публикација *Женске студије* (1995–2002) и *Генеро* (2002–). *Књиженство* (2011–), у оквиру истоименог пројекта који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја, представља часопис и дигиталну базу података који су посвећени женској историји, теорији и књижевности на српском језику до 1915. године.⁸

Темат који следи ни издалека не покрива разноврсност тема и актуелна истраживања у оквиру задате теме.⁹ Иако је првобитно замишљен у дисциплинарним оквирима етнологије и антропологије, интердисциплинарна разноликост ипак није изостала, а историјска перспектива показала се драгоценом управо како би се указало на процесе женске еманципације који се, као ни данас, никада нису одвијали праволинијски.

Први у темату је текст Сање Ђурин, Ренате Јамбрешић Кирић и Тее Шкокић, под називом *Од антропологије жене до родне идеологије*. Овај рад групе ауторки из загребачког Института за етнологију и фолклористску (сестринске институције Етнографског института САНУ) подстакнут је злоупотребом појма *род* у „културном рату“ који се разбуктао након

⁸ Тренутно у Институту за филозофију и друштвену теорију постоји пројекат *Жене – актерке промена у образовању и науци*, а у Етнографском институту САНУ, пројекат *Положај научница у друштву и на тржишту рада* (с подршком Унеска). Међутим, појединачна истраживања женске историје, књижевности и рода далеко су бројнија и најчешће интегрисана у шире пројекте. Један од примера је пројекат *Улога српске периодике у формирању књижевних, културних и националних образаца* у Институту за књижевност и уметност у Београду. Поред образовних и истраживачких ангажовања, треба споменути и СЕФЕМ – Секцију за феминистичка истраживања и критичке студије маскулинитета.

⁹ У 2018. години одржан је скуп *Неко је рекао феминизам? Феминистичка теорија у Србији данас*, и објављен је зборник под називом *Феминистичка теорија је за све* (Zaharijević & Lončarević 2019). Поред тога, у току прошле и почетком ове године, поред часописа *Генеро*, објављени су зборници *Феминистички часописи у Србији: теорија, активизам и уметничке праксе у 1990-им и 2000-им* (Dojčinović & Kolarić 2018), *Медији цивилног друштва као алтернатива медијском популизму, сензационализму и лажним вестима* (Gruhonjić & Valić Nedeljković 2019), монографија *Успон и пад „прве другарице“ Југославије – Јованка Броз и српска јавност 1952–2013* (Pantelić 2018), *Словеника, часопис за културу науку и образовање* IV, 2018. и бројни појединачни радови.

ратификације Истанбулског споразума у хрватском Сабору 2018. године. Наиме, након усвајања овог правног документа који регулише борбу против насиља над женама, дошло је до јавне реакције и напада конзервативних и клерикалних удружења која су почела да шире страх од појма *родне идеологије*. Дискредитовање овог појма и приписивање идеолошке конотације роду био је мотив за ауторке да врате овај појам из политичког у научни простор и осврну се на бројна истраживања која, кроз историју хрватске етнологије и антропологије, преиспитују есенцијалистичка схватања рода и сексуалности, нудећи истовремено и систематизацију ових истраживања.

Рад који следи, *О родној и родној идеологији* Тее Шкокић, посвећен је управо проблему који је био инспирација претходног рада, а то је обликовање дискурса о родној идеологији, како у глобалном, тако и у хрватском контексту. Ауторка указује на чињеницу да антиродни покрети и њихова дискриминаторска агенда имају важно економско утемељење, што указује на одавно познату спону моћи и насиља, као и на потребу за институцијама и законима које би ову интеракцију онемогућавале. Ауторка истиче да је појам рода поново постао политички инструментализован управо у тренутку када је изгледало да је род, схваћен као друштвено конструисана категорија, из научног дискурса ушао у политички и друштвени мејнстрим.

Трећи по реду, рад је Лидије Радуловић *Родно засновано партнерско насиље: Конструкције наратива жена осуђених на казну затвора*, у коме ауторка износи резултате свеобухватног истраживања спроведеног на основу разговора са затвореницама осуђеним због убиства партнера након вишегодишње изложености њиховом насиљу. Ишчитавајући наративе о искуствима ових жена, Лидија Радуловић пружа слику проблема из перспективе оних које су трпеле насиље и на тај начин осветљава „структурно“ насиље коме су жене често изложене, а које друштво нити препознаје нити санкционише. Вредност овог рада је, између осталог, и у томе што на основу личних искустава разоткрива друштвене механизме који омогућавају перпетуирање некажњивог насиља над женама.

Рад под називом *Антимодни трансжанр – три примјера субверзије с РХ сцене: Ивана Поповић, Тајчи Чекада и Мартина Крижанић* написала је Сузана Марјанић, и то као три студије случаја о мултимедијалним уметницама и њиховом трансжанровском стваралаштву у Хрватској. И док мода залази у домен идеологије али и фолклора (макар како јој приступа Ивана Поповић), интервенције и поигравања модом од ње чине антимоду која постаје стратегија пружања отпора, борбе против насиља моде, функционишући као уметнички и друштвени ангажман, што је једна од главних тематских нити овога рада.

Следећи рад *Између небриге и незнања. Жене, сексуалност и репродуктивно здравље у социјалистичкој Југославији*, који је написала Ивана Добривојевић Томић преиспитује процесе женске еманципације у социјалистичком друштву, које је, упркос систематском побољшавању положаја жена (праву на школовање, запослење, једнаку плату итд.), заправо

и даље у многим сегментима било дубоко традиционално и патријархално. Овај рад који се бави женским телом, женском сексуалношћу и односом према абортусу показује комплексну ситуацију у којој се заправо између државе и друштва не може повући паралела. Наиме, држава је законима предвидела равноправност мушкараца и жена. Међутим, модернизацијски скок који је у почетку направљен у друштву није могао да се развије до краја без промене устаљених патријархалних образаца понашања, а за то је било потребно темељније образовање и мењање свести људи до кога није дошло.

Темат закључује текст који је написала Драгана Амедоски под називом *Жена у улози наследнице у османско доба: пример жене муслиманке на Централном Балкану (17–18. век)*. Како сам наслов упућује, ауторка се бави како законским правом на наследство које су муслиманске жене на Балкану имале у XVII и XVIII веку, тако и самим примерима из праксе који показују да су жене неретко морале ово право да остварују на судовима. Деликатан положај удовица огледа се најизразитије у томе што заправо нису имале ни загарантовано право на бригу о сопственој деци, будући да су и она била власништво оца, па су наследна права залазила и у решавање питања мајчинских права. Из рада сазнајемо да су вера и класно одређење, тј. богатство, женама увек обезбеђивали више слободе као и могућност да се за своја права боре. Наиме, догађало се да за њиховим наследством (било да је реч о ћеркама, удовицама или сестрама) посегну сродници или чиновници. У сваком случају, жене су своја права могле остварити на судовима, али и то далеко лакше уколико су припадале привилегованим друштвеним слојевима. О сиромашним женама, у овом тексту, нема много речи, али није тешко наслутити да су оне остајале ван споменutih закона.

Отпори према женским правима и женској самосталности кроз историју су били разноврсни и мењали су се кроз епохе – од права власништва оца над децом и индивидуалних покушаја оспоравања женских права (о којима пише Амедоски) до узнемирене реакције неоконзервативаца који се противе законској заштити жена и препознавању женске угрожености. Реакције на Истанбулски споразум подсетиле су ме на сцену коју описује Вирџинија Вулф у *Сопственој соби*, када млада девојка занесено шета универзитетским травњаком, што је дозвољено само професорима и студентима, дакле мушкарцима. И све док се девојка не врати на стазу, чувар јој узнемирено маше. Хођајући по трави, која би ваљда требало да је свачија, она је загазила у простор који јој не припада. Иако данас девојке слободно шетају универзитетским травњацима и премда су дисциплинарне стазе утабане и одавно показале да род није природна категорија, те да бројни друштвени механизми деликатно прикривају насиље и неједнакост, покушаји да се угрожене жене заштите и даље изазивају узнемиреност и побуну. На нама остаје да истражујемо и даље, хођајући упорно по утабаним стазама, али и травњацима око њих.

Литература

- Dabižinović, Ervina. 2018. „Vida Matjan – *duša svega*; uspješna Slovenka u Crnoj Gori (Ljubljana 1896–Kotor, 1993).“ *Slovenika: Časopis za kulturu, nauku i obrazovanje* IV: 53-80.
- Dojčinović, Biljana & Ana Kolarić. 2018. *Feministički časopisi u Srbiji: teorija, aktivizam i umetničke prakse u 1990-im i 2000-im*. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Đurić, Dubravka. 2010. *Politika poezije*. Beograd: AŽIN.
- Gruhonjić, Dinko & Dubravka Valić Nedeljković. 2019. *Mediji civilnog društva kao alternativa medijskom populizmu, senzacionalizmu i lažnim vestima*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Ivanović, Zorica. 2003. „Antropologija žene i pitanje rodних odnosa u izmenjenom diskursu antropologije.“ U *Antropologija žene*, ur. Žarana Papić, Lidija Sklevicky. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Ivanović, Zorica, & Lidija Radulović. 2017. „Religija i homoseksualnost: o odbacivanju i potrazi za religijskim i duhovnim izrazom gejeva i lezbejki u savremenoj Srbiji.“ U *Među nama: neispričane priče gej i lezbejskih života*, ur. Jelisaveta Blagojević, Olga Dimitrijević. Beograd: Hartefakt Fond.
- Malešević, Miroslava & Didara Dukađini. 2004. *Didara: životna priča jedne Prizrenke*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Malešević, Miroslava. 2007. *Žensko. Etnografski aspekti društvenog položaja žene u Srbiji*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Malešević, Miroslava. 2017. „Pol i rod.“ U *Etnologija i antropologija. Mali leksikon srpske kulture*. Beograd: Službeni glasnik – Etnografski institut SANU.
- Matešić, Marina, & Svetlana Slapšak. 2018. *Rod i Balkan. Porodnjavanje balkanizma. Putovanje do druge, s preprekama*. Zagreb: Durieux.
- Pantelić, Ivana. 2018. *Uspon i pad „prve drugarice“ Jugoslavije – Jovanka Broz i srpska javnost 1952 -2013*. Beograd: Službeni glasnik.
- Papić, Žarana & Lidija Sklevicky. 2003. *Antropologija žene*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Radulović, Lidija. 2009. *Pol/rod i religija: konstrukcija roda u narodnoj religiji Srba*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Savić, Svenka,. 2017. *Doprinos izgradnji mira sveštenica iz protestantskih crkava u Vojvodini*. Novi Sad, Beograd: Ženske studije i istraživanja - Futura publikacije.

Stevanović, Lada. 2009. *Laughing at the Funeral: Gender and Anthropology in Greek Funerary Rite*. Beograd: Etnografski institut SANU.

Zaharijević, Adriana & Katarina Lončarević. 2019. *Feministička teorija je za sve*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju – Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

Чаконучу

Genero: časopis za feminističku teoriju. Beograd: Centar za ženske studije. 2002-danas. URL: <https://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/casopis-genero>

Knjiženstvo: časopis za studije književnosti, roda i kulture. 2011-danas. URL: <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi>

ProFemina: Časopis za žensku književnost i kulturu (gl. ur. Svetlana Slapšak). Beograd: Radio B92. 1994–2011.

Ženske studije: časopis za feminističku teoriju. Beograd: Centar za ženske studije. 1995–2002. URL: <https://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije>

Примљено / Received: 29. 01. 2019.

Прихваћено / Accepted: 20. 06. 2019.